

Токтакун кызы Гүлнура
Жарандык укук жана жарандык процесс кафедрасы, Ош Мамлекеттик Юридиалык
Институту; окутуучу
Кыргызская Республика, Ош
Токтакун кызы Гүлнура
Ошский Государственный Юридический Институт
Кыргыз Республикасы, Ош
Toktakun kyzy Gulnura
Osh State Law Institute
Osh, Kyrgyzstan

**КОЛОНИЯЛЫК ДООРДОГУ КЫРГЫЗДАРДЫН СОТ СИСТЕМАСЫНЫН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**
(XIX к. экинчи жарымы - XX к. башы)

**ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗОВ
В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД (вторая половина 19в.-начало 20в.)**

**FEATURES OF THE JUDICIAL SYSTEM OF THE KYRGYZ IN THE COLONIAL
PERIOD (second half of the 19th century - beginning of the 20th century)**

Аннотация: Сот бийлигинин тарыхын изилдөө жана аны реформалоо Кыргызстандын эгемендүүлүк доорундагы орчундуу маселелердин бири катары актуалдуулукту жаратууда. Соңку жылдары сот бийлигин реформалоо боюнча кабыл алынган чечимдер, аткарылып жаткан иш-аракеттерге карабастан аталган тармактагы реформа иштери өзүнүн оң натыйжаларын бербей келүүдө. Ошондуктан макала кыргыз элинин сот системасынын тарыхын изилдөөнү максат кылып, изилдөөнүн методологиялык негизин илимий объективдүүлүк, тарыхый, социалдык принциптер түздү. Илимий изилдөөнүн объектисине жараша тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-генетикалык, хронологиялык, проблемалык-хронологиялык методдор колдонулду. Макалада камтылган илимий жоболор менен көз караштарды, изилдөөнүн жыйынтыктарын Россия империясынын кыргыздардагы сот системасынындагы реформалардын жүрүшүн, анын негизги этаптарын, кыргыз элинин коомдук-саясий турмушуна тийгизген таасирин, кесепеттерин, тарыхый, тарыхнаамалык жактан толуктай алат. Изилдөөнүн маалыматтарын жана жыйынтыктарын атайын курстарды, окуу-методикалык колдонмолорду даярдоодо пайдаланууга болот.

Аннотация: Изучение истории судебной системы и ее реформирования актуально как один из важнейших вопросов независимого Кыргызстана. Несмотря на принятые в последние годы решения по реформированию судебной системы, работа в этой сфере не дала положительных результатов. Таким образом, цель статьи направлена на изучение истории судебной системы кыргызского народа, а методологической основой исследования является научная объективность, исторические и социальные принципы. В зависимости от объекта научного исследования использовались историко-сравнительный, историко-генетический,

хронологический, проблемно-хронологический методы. Научные принципы и взгляды, изложенные в статье, результаты исследования могут дополнить ход реформ судебной системы Российской империи в Кыргызстане, его основные этапы, влияние на общественно-политическую жизнь кыргызского народа, его последствия, исторические и историографические. Данные и результаты исследования могут быть использованы при составлении спецкурсов, учебных пособий.

Abstract: The study of the history of the judicial system and its reform is relevant as one of the most important issues of independent Kyrgyzstan. Despite the decisions taken in recent years to reform the judicial system, work in this area has not yielded positive results. Thus, the purpose of the article is aimed at studying the history of the judicial system of the Kyrgyz people, and the methodological basis of the study is scientific objectivity, historical and social principles. Historical-comparative, historical-genetic, chronological, problem-chronological methods were used depending on the object of scientific research. The scientific principles and views set forth in the article, the research results can complement the course of reforms of the judicial system of the Russian Empire in Kyrgyzstan, its main stages, the impact on the social and political life of the Kyrgyz people, its consequences, historical and historiographic. The data and results of the research can be used in the preparation of special courses, teaching aids.

Ачкыч сөздөр: сот, бий, казы, адат, жобо, сот системасы, соттук реформа, соттук ондуруш, элдик сот.

Ключевые слова: суд, бий, казы, обычаи, положение, судебная система, судебная реформа, судопроизводство, народный суд.

Keywords: court, biy, kazi, customs, position, judicial system, judicial reform, legal proceedings, people's court.

Сот бийлигинин тарыхын изилдөө бүгүнкү күндүн коомдук талабы катары жаралууда. Биринчиден, сот адилеттигин калыптандыруу үчүн кылымдар боюу көчмөн кыргыздардын коомдук турмушунда жаралып, адат укугунун негизинде жашап келген сот тарыхын изилдөө талабы жаралса, экинчиден адам укугуна байланышкан маселени кароодо, салттуу коомдо пайда болуп “туура бийде тууган жок, тууганчыл бийде ыйман жок” деген ыйык элдик түшүнүктү калыбына келтирүү учурдун талабы болууда, үчүнчүдөн, кыргыз элинин сот системасынын тарыхын изилдөө менен бий, казы, элдик сот тутумунда орун алып келген калыстык принциптерине кайрылуу, алардан сабак алуу талабы жаралууда.

Демек, кыргыз элинин XIX к. аягы XX к. башындагы салттуу сот системасы, колониялык доордогу сот системасынын тарыхы жана анын реформаланышын изилдөө жогорудагы көрсөтүлгөн себептерден улам, учурдун актуалдуу маселелеринин бири экендиги талашсыз.

Бий соту, казы соту совет бийлигинин алчачкы мезгилдерине чейин өкүм сүрүп, кыргыз элинин салттуу коомдук турмушунда, ич ара мамилелерди жөнгө салууда, талаш-тартыш маселелерди акыйкат чечүүдө, адилет өкүм кабыл алууда эл ишеничине ээ болгон институт катары жашап келди. Элдик институт адамдардын укуктарын коргоодо, аны ишке ашырууда турмуштук мол тажрыйбаны топтогон орган катары өкүм сүрдү. Ушул өнүгтөн алып караганда сот бийлигинин тарыхын изилдөө бүгүнкү күндүн коомдук талабы катары жаралууда.

Кыргыз элинин сот системасынын тарыхын изилдөө аркылуу бий, казы, элдик сот тутумунда орун алып келген калыстык принциптерине кайрылуу, алардан келечекте сот тармагын реформалап, жакшыртууга сабак алууну максат кылат. Көрсөтүлгөн максаттардан улам төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

- Илимий маселенин тарыхнаамалык деңгээлине анализ жасоо;
- Каралып жаткан доордогу сот системасынын булактык базасына, анын методдоруна талдоо жүргүзүү;
- Салттуу сот системасынын тарыхый башатын изилдөө;
- Салттуу сот тутумунун өкүлдөрү бий, казылардын ишмердиктерине анализ жасоо;
- Салттуу сот системасындагы сот өндүрүшүнө, кылмыш жана жаза нормаларын талдоо;
- Элдик сот түзүлүшү жана анын реформаланышына баа берүү;
- Колониялык доордогу сот процессинин өзгөрүшүнө, кылмыш жана жаза укуктарына талдоо жүргүзүү.

Сот системасынын тарыхы боюнча жазылган эмгектердин авторлору аскер-чиновниктери Түркстанды ревизиялоо боюнча комиссиянын мүчөлөрү, Түркстанды башкаруу боюнча жоболордун авторлору жана башка областтык, уездик башкаруу тармагында эмгектенишкен. Алсак, К.К. Пален сенатор жогорку бийликтин өкүлү болсо, Г. Загряжский уездин начальниги, Н. Гродеков генерал-губернаторлук болгон. Демек, авторлордун айрымдары сот системасынын тарыхын үстүртөн билип, анын жүрүшүнө баа берүүгө катышкан болсо, айрымдары көчмөндөрдөгү салттуу сот тутумун, анын реформаланышы менен жакындан тааныш болушкан.

Кыргыздардын жана казактардын сот бийлиги туурасындагы маселеге кайрылган авторлордун бири А.И. Мякутин болуп саналат. Ошондой эле, укук маселеси боюнча эмгек жазган Н.И. Гродеков, Д.Я. Самоквасов, Д.И. Мейер, И.И. Крафт ж.б. авторлорду айтууга болот Россия империясындагы Түркстан крайын башкаруунун жүрүшүнө баа берген автор Ю.Д. Южаков болуп саналат. Кыргыз тарыхнаамасында Кыргызстандын Россияга каратылышы, колониялык саясатынын айрым жагдайлары, сот реформасы туурасында Б.Ж. Жамгерчинов, С. Ильясов, К. Үсөнбаев, А.А. Сапелкин ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде сот тарыхына байланышкан маселелер учкай түрүндө сүрөттөлүп кеткен. Ошондой эле, В. Плоских, А. Хасанов сыяктуу ж.б. көрүнүктүү советтик окумуштуу-тарыхчылардын эмгектери жарык көргөн.

Эгемендүүлүк мезгилинде кыргыз элинин XIX к. аягы – XX к. башындагы кыргыздардын адат укугу (обычное право), сот өндүрүшү, адат, шарият укуктары, сот системасына орус бийлигинин тийгизген таасири окумуштуу-тарыхчылар А. Салиев, А. Слесарев эмгектеринде изилденсе, окумуштуу-юристтер Б.И. Бөрүбашев, Т.И. Ганиева докторлук диссертациясын коргошуп, көлөмдүү эмгек жазышкан. Андан сырткары, Т. Кененсариевдин, Ж.Б.Алымбаев, А. Джуманалиев, Ж. Жакыпбеков ж.б. окумуштуулар көлөмдүү илимий эмгектерди жазышкан. Н.С. Турсунбаева, А.М. Муратова, Н.Д. Эшмуратова сыяктуу жаш окумуштуу-юристтер кызыктуу макалаларын жарыялашкан.

Көчмөн шартка негизделген салттуу кыргыздардын коомунда узак мөөнөт аралыгында иш жүзүндө такталып, колдонулуп, тажрыйбаланып эл арасындагы үрп-адатты, салтты сактоонун жыйындысы катары адат укуктук нормасы калыптанган. Ислам динин таасирине карабай адат кыргыздардын коомдук мамилерин жөнгө салуучу салттык норма катары сакталып кала берген. Россия империясы каратып алган аймактарга жергиликтүү

башкаруу системасын, элдик сот тутумун уюштуруп, салттуу үрп-адаттардын негизинде өзүн-өзү башкаруу укугу берилип, “кийлигишпөө” саясатын жүргүзүүнү максат кылгандыгына карабастан, иш жүзүндө татаал тоскоолдуктарга учураган.

Бирок, тарыхый-укуктук **анализ** көрсөткөндөй колониялык бийлик кыргыздарда бий, казы институттарын сактоо менен жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасы киргизилип, анын жыйынтыктарына көзөмөлдү күчөтүп, уруу башчыларынын таасирин алсыратып, “бөлүп жарып башкаруу” принцибинде колдонууга өтүшкөн.

Падышачылык кыргыздардагы салттуу сот бийлигинин институттарын сактоо менен сот өндүрүшүн, анын укуктук ченемдердин жалпы орус мыйзамдарына жакындатуу максатында, сот бийлигине көзөмөлдү күчөтүү, элдик сотторду кызматтан четтетүү максатында империялык бийлик Түркстан крайын башкаруунун жаны проектилерин, жоболорун иштеп чыгуунун үстүндө иш жүргүзүп келген. Кыргызстандын түштүк аймагында бий, казы соттору өкүм сүрүп келген тарыхый кырдаалда адат менен шарият укугунун өз ара таасири коомдук, социалдык чөйрөдө күчөгөн. Колониялык саясат ислам динин “кабыл албоо”, “четтетүү” жүргүзүп келгендигине карабастан, саясий кырдаалдан улам исламга карата өзүнүн саясатын күчөтүүгө өткөн. Өзгөчө, Фергана өрөөнүндөгү диний кырдаалдан улам шарияттын таасиринен чочулаган бийлик, элдик сот системасын жалпы мыйзамдарга жакындатуу, акырындап көчмөндөрдүн сот бийлигин жоюу пландарын ишке ашыруу аракеттери оңунан чыккан эмес. XX к. башындагы болуп өткөн революция тоскоол жаратып, элдик сот совет доорунда гана жоюлган.

Кыргызстандын аймагы XIX к. экинчи жарымында Россия империясынын Орто Азияга карата жасаган саясатынын натыйжасында Россия империясынын курамына каратылгандыгы белгилүү. Жаңы түзүлгөн административдик бирдикти башкаруу максатында 1865-жылы 6-августта император Александр II «Түркстан аймагын башкаруу тууралуу» убактылуу жобону бекиткен [1, с.2]. Облустун биринчи аскер губернатору болуп генерал-майор М.Г.Черняев дайындалган. Муну менен катар Түркстан областынын ички администрациялык-аймактык бөлүнүшүнүн системасы аскердик максатка ылайык жүргүзүлгөндүгүн белгилей кетүү абзел. Анын негизин аскердик-аймактык бирдиктер түзүп, ал турсун областы башкаруу аскер адамдарынын колунда болгон. Системанын негизги өзгөчөлүгү аскердик башталышка ээ болгондугунда, ошондуктан жобонун расмий аталышы “аскердик-элдик башкаруу” деп бекитилген. Падышалык чиновниктердин бирисинин билдирүүсүндө ылайык бул мезгилдеги өрөөндүн маанисинин төмөндүгүнөн улам, бардык башкаруу бийлиги аскер башкармалыктын карамагында болгон. Өз курамына басып алган жерлерди кошуп алуу менен падышачылык эң алгач натыйжалуу, бирок ошол эле учурда башкаруунун жана колониялык эксплуатациялоонун каражатты көп талап кылбаган системасын түзүүгө кам көргөн. Иш жүзүндө орус бийлиги калктын ички башкаруу иштеринде алгач байкоочу катары гана катышкан. Калкты алгачкы төрт жыл ичинде, анчалык мааниге ээ болбогон өзгөртүүлөр жана чектөөлөр менен аксакалдар, сарттарды болсо казылар, кыргыздарды улук бийлер жана жөнөкөй бийлер башкарышкан. Демек, Россия Империясы тарабынан жүргүзүлө баштаган административдик башкаруу реформасынын алгачкы этабында 1855-1866-жылдары падышалык административдик башкарууну өздөрү тарабынан дайындалган манаптар аркылуу башкара баштаган. Административдик реформаны акырындык, этап менен жүргүзүлүшү жергиликтүү элди чочутпоо, көндүрүү максаты катары карасак болот.

Россия империясы тарабынан кабыл алынган жаңы административдик башкаруу системасына ылайык генерал-губернаторлук областтарга, уезддерге жана жергиликтүү башкаруу органдарына (болуштукка, айылдыкка) бөлүнгөн. Бардык административдик кызматтарга (жергиликтүүлөрдөн башка) аскердик жана жарандык чиновниктер дайындалып мындай система “аскердик-элдик” башкаруу деп атала баштаган. Белгилей кетчү көрүнүш 1865-1917-жылдар аралыгында Түркстан крайын башкаруу боюнча бир катар жоболор жана жоболордун проектилери иштелип чыккан [2,с.48]. Жоболордун иштелип чыгышы, толукталышы, кошумчаланышынын түпкү максаты Түркстан крайын колонияга айландыруу, жерди мамлекеттик менчикке айландыруу, саясий көзөмөл, сот органдарын империялык мыйзамга баш ийдирүү болгон. Жалпысынан, 1867-1886-жылдар аралыгында генерал-губернаторлукту башкаруу, анын ичинде сот түзүлүшү боюнча 6 проект сунушталган жана ал жоболордун бири дагы 1886-жылга чейин бекитилбестен, убактылуу иштеп турган.

1868-жылдын башында Талаа комиссиясы тарабынан иштелип чыккан Оренбург жана Батыш Сибирь генерал-губернаторлугундагы Урал, Тургай, Акмоло жана Семипалатинск областтарын башкаруу жөнүндөгү жобонун добоорунда, айрым жерлери гана алынган (башкы башкармалык, жерди пайдалануу эрежелери, дин кызматкерлеринин иштерин көзөмөлдөө ж.б.), Түркстан генерал-губернаторлугунда иштелип жаткан башкаруу системасы сунушталган. Орус падышачылыгына Туркстандын бир бөлүгү кошулгандан кийин, жаңы территорияларды башкаруу үчүн бир гана аскердик башкаруу жетиштүү болгон эмес. Ошондуктан “аскердик башкаруу” “аскердик-элдик” башкаруу менен алмаштырылган. “Аскердик-элдик” башкаруунун түзүмү төмөндөгүдөй болгон: административдик (уезддик, облустук башкаруу, генерал-губернаторлук), сот аскер жана аскер-талаа соттору (областтык сот жана башкаруучу сенат). Ошондой эле жергиликтүү башкаруу органдары: административдик (болуш), сот (третей соту, айылдык бий соту, бийлердин волосттук жана чукул съезддери) түзүмдөрү. Жаңы сот системасы боюнча “туземдик эл”, “элдик сотто” өз маселелерин чечишкен. Сот системасынын жогорку инстанциясы уезддик же облустук чиновниктер эсептелинген. Жаран айылдык, волосттук бийлердин чечимине канааттанбаган мезгилде жогорку административдик чиновниктерге кайрылууга мүмкүнчүлүгү болгон.

Волост жана айылдардын уюштуруу тартиби урууларга жараша эмес, географиялык табигый чектерге, жайлоо, суу, өзөндөргө жараша жүргөн. Айылдар 70 тен 250 чейинки сандагы түтүндөн турган. Ар бир айыл өзүнө таандык бийи болгон. Волосттор 6 дан 12 чейин айыл 800 дөн 2000 түтүнгө чейин элди өзүнө камтыган. Эгерде бир өрөөндө бир урууга таандык 1500 түтүн эл болсо, эки же үч волостко бөлүнгөн. Волосттогу айылдардын санына жараша бийлери да болгон. Жаңы администрация өкүлдөрү кыргыздардагы мурунтан калыптанып келе жаткан уруулук-уруктук байланыштарды жана уруулук-патриархалдык түзүмдү жоюуга аракет жасашкан. Айылдар он жана элүү түтүн болуп бөлүнгөн. Ар бир он жана элүү түтүндүн атынан бир адам тандалган. Ондук жана элүүлүк бир шайлоочу бирдик болуп эсептелинген. Биринчилер айылдык старшинаны, ал эми экинчилер волосттун башкаруучусун жана бийлерди шайлашкан. Ар бир волост үчүн төрттөн сегизге чейин бий шайланылып алган [3,с.38].

1867-жылы кабыл алынган жободо көчмөн жана отурукташкан калктардын арасында адатка жана шариятка негизделген (саясий мүнөздөгү эмес) жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын сактоо менен аларды реформациялоо тартиби киргизилген. 1867-жылы кабыл алынган жобонун “соттун түзүлүшү” деген бөлүгүндө сот түзүлүшүнүн жаңы нормалары, принциптери каралып, сот түзүлүшүн реформалоонун жаңы этабы башталган. Алсак, 1867-

жылдагы жободо үч сот органы: аскердик сот империянын жалпы мыйзамдарына негизделген сот жана элдик сот иштей баштаган. [4,с.123] Аталган жобонун 130-135-беренелеринде жергиликтүү калктын (көчмөн жана отурукташкан) жана крайдын аймагында жашап империяга баш ийген башка элдер жободо көрсөтүлгөн жалпы мыйзамдардын негизинде соттолушат деп көрсөтүлгөн. 130-беренедө көрсөтүлгөндөй аскер соту тарабынан кыргыздар жана сарттар: саткынчылыгы, аскердик транспортко жана почтага кол салгандыгы, өзүнүн уруулаштарын өкмөткө каршы үндөгөнү, кызмат адамын өлтүргөндүгү жана христиан жана ошондой эле христиан динин кабыл алууну каалагандарды өлтүргөндүгү үчүн жоопко тартуу каралган. Ал эми 131-беренедө болсо империянын жалпы мыйзамдарында каралган кылмыш иши боюнча: каракчылык, талап-тоноо (барымтадан башкасы) соодагердин караванына кол салып бирөөнүн ээлигине зыян келтирүү, өрттөө, бийликке каршылык көрсөтүү, казынадагы мүлктү уурдоо боюнча соттолуу каралган жобонун 133-беренесинде болсо аскер соту жана империянын жалпы сотунда көрсөтүлгөн кылмыш иштери анын ичиндеги барымта жана кыргыздардын бири-бирин өлтүрүүсү элдик сот тарабынан каралат деп көрсөтүлгөн.

1867-жылы 26-октябрда жаңы дайындалган генерал-губернатор Жети-Суу областынын аскер-губернаторлугуна 5 уюштуруу комиссиясын түзүү боюнча көрсөтмө берген. Ал эми 1867-жылы 20-декабрда болсо Сыр-Дарыя областынын аскер губернаторлугуна түтүн ээлеринин тизмесин түзүү, айылдык жана болуштук кызматтарга дайындоо боюнча үч комиссия түзүү боюнча көрсөтмө берген. [5,с.55] Уюштуруу комиссиясынын башында А.К.Гейнс туруп, комиссияга айылдарды, болуштуктарды түзүү, уюштуруу тапшырмасы берилген. Алсак, 1867-жылдан тарта жүргүзүлө баштаган жаңы административдик башкаруу реформасы кыргыздардын салттуу башкаруу түзүлүшүнө шайлоо тутумун киргизген.

1867-жылы жобонун кабыл алынышы менен сот бийлиги административдик башкаруудан бөлүнгөн. Жобого ылайык биринчи соттук катары казы соту жана бий соту калтырылып, “элдик сот” деп атала баштаган. Жети-Суу областында-бийлердин соту, Фергана областында жашаган, отурукташкан калкта-казы соту жана көчмөн калк үчүн бийлер соту калтырылган. Н.И.Гродеков белгилегендей 1867-жылы соттордун төмөнкү түрлөрү киргизилген:

1. Бийлердин жекече соту (айылдык соттор). Айылдык соттордун укуктары, алардын аткарган функциялар 1886, 1891-жылдардагы кабыл алынган жоболордо көрсөтүлгөн. Жогорудагы айылдык соттор боюнча көрсөтүлгөн документте айылдык соттор арыздарды жана талаш маселелерди толук 3 соттун курамында чечишкен. Эки сот же бир сот соттук иштерди кароого, чечим кабыл алууга укугу жок болгон. Демек, айылдык соттордун курамы үч кишиден туруп, соттук териштирүүлөрдү коллегиялдуу кароого тийиш болгон. Соттордун бирөөсү күн мурунтан жүйөлүү себептер менен сот отурумуна катышпоону айылдык старшинага билдирүүгө укуктуу болгон. Айылдык старшина ордуна башка кандидатты дайындаган. Айылдык соттордун функцияларын кыргыздардын салттуу укуктарын жакшы билген – аксакалдар аткарышкан. Бирок, айылдык соттор арыздарды, талаш иштерди адаттын негизинде чечишкен, бирок жазалоо иштерин колониялык бийлик тарабынан кабыл алынган ченемдер боюнча жүргүзүшкөн.

2. Болуштук бийлердин съезди [6,с.154]. Элдик сот системасындагы экинчи инстанция-бул аскер-губернатору тарабынан болуштуктагы айылдардын жалпы санына жараша чечилген. Бийлердин болуштук съезди бир жылда бир жолу же болбосо бир нече

ирет чогулган. Бийлердин болуштук съезди болуштун арызы боюнча съездин убактысын, съезди өткөрүү жери уездик начальник тарабынан аныкталган. Бийлердин болуштук съездине болуштуктагы айылдык соттордун үчтөн бири катышканда съезд чакырылды деп эсептелинген. Болуштук съездге болуштук башкаруучу сөзсүз түрдө катышып, ал жалпы тартипти сактоого, доогерди жана күнөөкөрдү, күбөнү алып келүүгө милдеттүү болгон [7]. Болуштук бийлердин сотунун чечими көпчүлүк добуш аркылуу чечилип, уездик начальник тарабынан берилген китепчеге жазуу жүргүзүлгөн.

3. Бийлердин чукул съезди. Элдик сот системасынын тутумундагы соттордун эн жогорку инстанциясы соттордун чукул съезди болгон. 1886-жылдагы жободо көрсөтүлгөндөй соттордун чукул съезди ар кайсыл уездердеги жана болуштуктардагы сот иштерин кароо үчүн губернатор тарабынан дайындалган [8,с.49]. Ал эми К.К.Палендин билдирүүсү боюнча соттордун чукул съезди арызданышкан тараптардын болуштук соттору жана уездик начальник тарабынан дайындалган соттордун курамынан турушкан. Соттордун съездине уездик начальник же болбосо атайын командировкага жөнөтүлгөн чиновник катышып, алар съезддин жүрүшүн көзөмөлгө алууга милдеттүү болушкан. Бийлердин съезди өзүнүн чакырылышы боюнча бир канча категорияга бөлүнгөн. Кырдаалга жараша бийлердин чукул съезди кээде бир канча болуштуктардын ортосунда, айрым учурда уездеги бардык болуштуктардын арасында да чакырылган. Айрым учурда бир уезде жашаган кыргыз-казактардын ортосунда, кээде эки башка уездерде жашаган кыргыздардын ортосунда талаш-тартыш маселе жаралганда чакырылган.

Бир канча жолку талкуудан кийин мамлекеттик кеңеш тарабынан, 1886-жылы 12-июнда Түркстан крайын башкаруунун жобосу кабыл алынган. Түркстанды башкаруунун 1886-жылкы жобосуна ылайык “элдик сот” түзүлүшүнө бир катар өзгөрүүлөр киргизилген. Жободо каралгандай элдик сот, болуштук съезд, болуштук башкаруучу менен кошо 3 жылдык мөөнөткө шайланган. Соттук кызматка 2 кандидатура шайланып, алардын бирөөсү бекилип, экинчиси кандидат катары саналган[9,с.35]. Белгилей кетсек, элдик сотторду шайлоо учурунда орун алган жемкордук, добуштарды сатып алуу сыяктуу терс көрүнүштөрдүн кайталанып тургандыгын архивдик документтер да тастыктап келген. Алсак, эл арасында кадыр-барктуу бай адам сот болууну каалаган эмес, өзү сырттан байкоо жүргүзүп, аң-сезимдик жактан басым жасап, өзү каалаган адамдын шайлануусун талап кылган. Натыйжада “шайлоонун жыйынтыгында элдик сот кызматына татыксыз, шариятты билбеген, бай адамдар, көпчүлүк учурда татыксыз адамдар ээлеп калган” [10] деп көрсөтүлөт архивдик булактарда. Чындыгында, бийлерди, казыларды шайлоодо уруу башчылары чечүүчү ролду ойноп, өзүнүн талапкерин өткөрүүгө бардык материалдык, саясий жактан аракеттерин жактаган. Түркстан генерал-губернаторлугу тарабынан жиберилген иш кагаздары Согуш Министирлиги, Юстиция Министирлиги, Азия департаментинин ортосунда түзүлгөн бюрократиялык системанын кароосунда калып, маселени чечүү процесси узак убакытты талап кылган. Айрым тарыхый фактыларга токтолуп өтөлү. Алсак, 1895-жылы 4-июльда генерал-губернатор Вревский согуш министри П.С.Ванновскийге рапорт менен кайрылып, анын карамагындагы элдик соттордун көпчүлүгү өзүнүн билимсиздиги, жүрүм-турумунун деңгээли, паракорлугу боюнча өзүнүн кызматтык ордуна туура келбейт. Ошондуктан крайда тартипти орнотуунун негизги каражаты катары өзүмдүн буйругум менен бий, казыларды кызматтан кетирүүгө уруксат бериниз деп кайрылган [11].

Жогорудагы терс көрүнүштөрдөн улам Түркстан крайындагы көчмөн элдердеги элдик сот системасынын сакталып калышы, колониялык чиновниктерге жаккан эмес. Бирок

жергиликтүү элдин адаттагы укугун таптакыр жоюудан чочулаган орус бийлиги, бул тармакты реформалоо жолу аркылуу гана өзүнүн көзөмөлүн орнотуп, укуктарын чектеп, сот өкүлдөрүн кызматтан алып, жалпы империялык мыйзамдарга дал келтирүү, саясатынын ишке ашыруу аракеттерин жүргүзө баштаган.

Уруулук башатты бузуу жана жергиликтүү башкаруунун жаңы формаларын киргизүү, аларды калыптандырууда шайлоону уюштуруу, калктын социалдык-экономикалык абалына терс таасирин тийгизип, турмушта элди бир катар кесепеттерге дуушар кылды. Бул фактыны Түркстандык администрациянын төбөлдөрү да мойнуна алышып, алар аймакта жергиликтүү башкаруу системасын реформалоо керек, деп эсептешкен.

Колониялык башкаруу системасын орнотуу процессинде Түркстан крайында башкаруунун жергиликтүү институттары маанилүү өзгөртүүлөргө дуушарланган. Бул процесстер убактылуу мүнөзгө ээ болгон түрдүү “жоболордун” долбоорлору аркылуу аныкталган.

Шайлоо башатын киргизүү менен падышалык администрация бир жагынан, жергиликтүү уруу башчыларынын калк арасында таасирин төмөндөтүүгө аракеттенген. Бул система бий сотторуна падышалык администрацияга оң караган адамдарды шайлоого мүмкүнчүлүк берген.

Каралып жаткан доордо элдик сот бийлигинин тарыхында салттуу адат укугунун ченемдерин сактап калуу аракети менен катар коомдук-саясий өзгөрүүлөрдүн, өзгөчө ислам дининин таасири астында шарият ченемдеринин адатка карата болгон таасири күчөсө, элдик сот өкүлдөрү шайлоо процессинин кесепетинен улам жергиликтүү уруу башчыларынын таасири астында калуу шарты жаралган.

Жалпысынан Түркстан крайындагы адат укугундагы жүргөн өзгөрүүлөр укуктук талааны кыскартуу, көчмөндөрдөгү салттуу укукту унификациялоо, падышачылыктын кызыкчылыгына карата өзгөртүү максатын көздөгөн.

Жыйынтыктап айтканда, Россия империясы Түркстанга өзүнүн административтик бийлигин орноткондон тарта эле көчмөндөрдөгү сот системасын орус мыйзамдарына жакындатуу, укуктук ченемдерди “орусташтыруу” көп жылдык тарыхы бар кыргыздардын адаттагы укугун жоюу саясатын жүргүзүп келгендигин көрүүгө болот. Саясий кырдаалга жараша көчмөндөрдөгү сот бийлигине өзгөртүү боюнча комиссиялар, ревизиялар түзүлүп, элдик соттордун функциясын жалпы империялык сотторго бириктирүү планы көрүлө баштаган. Бирок, ХХк. башындагы дүйнөлүк саясий кырдаалга байланыштуу, империялык бийликтин максаттары орундалган эмес.

Колдонулган адабияттар:

1. Гирс, Ф.К. Отчет ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Гирса [Текст] / Ф.К. Гирс. – СПб., 1883. -с.2
2. Высочайше утвержденное Временное Положение об управлении Туркестанской областью. 6 августа 1865 [Текст] / – СП б., 1894.-с.48
3. Южаков Н.Д. Итоги 27-летнего управления нашего Туркестанским краем [Текст] / – СПб., 1891. -с.38
4. Проект положения об управлении в Семирьчинской и Сырь-Дарьинской областях [Текст].- СПб., 1867.-с.123

5. Бөрүбашев Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.) (Историко-правовое исследование) [Текст] / Б.И.Бөрүбашев.- Бишкек, 2009-с.55
6. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырь-Дарьинской области. Юридический быт, Т.1. [Текст] / Н.И.Гродеков.- Ташкент, 1889.-с.154
7. Кожоналиев С.К. Обычное право [Текст] / С.К.Кожоналиев.-Бишкек, 2000
8. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Народные суды Туркестанского края [Текст] / К.К.Пален – СПб.1909 -с.49
9. Положение об управлении Туркестанского края. – Спб, 1886.-с.35.
10. Архивдик булак: Народный суд//ЦГА.Кр.ф.1396, оп.1.д.392
11. Салиев А. С. Очерки истории судебной политики царизма в кочевых регионах Туркестана (по архивным, правовым и иным материалам) [Текст] / А.С.Салиев.-Бишкек, 2014

Рецензент: т.и.д., профессор Есенкулов Н.Ж.